

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ, ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԸ, ՀԱՅԵՐԻ
ՀԵՏԱՊՆԴՈՒՄՆԵՐԸ
ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1988-1991 ԹԹ.)

Բանալի բառեր – Գերմանա-հայկական ընկերություն, Պետեր-Ֆրանկ Ոչյուելեր, Արա Բերքյան, Քրիստիան Հաննիկ, Բաֆֆի Քանդյան, «վերակառուցում», ինքնորոշում, երկրաշարժ, ցեղասպանություն, տարելից, խոշտանգում

1980-ական թթ. երկրորդ կեսին հայ ժողովուրդը, ոգևորված ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Միխայել Գորբաչովի (1985-1991) հռչակած «վերակառուցման» քաղաքականությամբ, հրապարակ հանեց տասնամյակներ ի վեր ծխացող Արցախյան հիմնախնդիրը՝ հույս ունենալով, որ այն, ի վերջո, արդարացի լուծում կստանա: 1988 թ. փետրվարին Ստեփանակերտում և Երևանում, ապա նաև՝ Խորհրդային Հայաստանի մյուս բնակավայրերում կազմակերպվեցին խաղաղ հանրահավաքներ ու ցույցեր՝ մարզը վերջինին վերամիավորելու պահանջով: Սակայն Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը հայության օրինական պահանջին արյունոտ պատասխան տվեց՝ փետրվարի 27-29-ին Սումգայիթում կազմակերպելով հայ բնակչության ջարդ¹:

Գերմանա-հայկական ընկերությունը (այսուհետև՝ ԳՀԸ), որը համակուշադրությամբ հետևում էր Անդրկովկասում ծավալվող իրադարձություններին, 1915 թ. ողբերգությունների դառը փորձից ելնելով, իրեն պարտավորված էր համարում գորավիզ լինել հայ ժողովրդի արդար պայքարին, աջակցել նրան, որպեսզի երաշխավորվեն արցախահայության մշակութային ազատությունն ու անվտանգ զարգացման հնարավորությունը, և վերականգնվեն նրա եկեղեցիներն ու պատմական մյուս հուշարձանները²: Հատկանշական է, որ սկզբից նեթ այն ձեռնամուխ եղավ արցախյան թեմայի համակողմանի լուսաբանմանը՝ իր պաշտոնական օրգան “Armenisch-

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հայոց պատմություն: Դասագիրք բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների համար, խմբ.՝ Միմոնյան Հր. Ռ., Երևան, 2012, էջ 704-716:

² Mitgliederversammlung // “Armenisch-Deutsche Korrespondenz” (այսուհետև՝ ADK), 1988, Juni, № 60, S. 4.

Deutsche Korrespondenz”-ի (այսուհետև՝ ADK-ի)¹ միջոցով ընթերցող հասարակությանը օբյեկտիվորեն ներկայացնելով հարցի պատմությունը, ծավալվող իրադարձությունների ընթացքը, գերմանական և միջազգային մամուլում այդ առնչությամբ հնչող կարծիքներն ու դրանց վերաբերյալ իր գնահատականները և այլն:

Այսուհանդերձ, ԳՀՀ-ի ղեկավարության համոզմամբ՝ մամուլում հարցի վերաբերյալ հրապարակումներ զետեղելը դեռևս ոչինչ էր: Անհրաժեշտ էր ստեղծել որոշակի, մնայուն արժեք ունեցող որևէ մի բան, որը կարող էր իրապես օգնել հայությանը: Խորհրդային Հայաստանը և Լեռնային Ղարաբաղն ունեին տնտեսական օգնության, առաջին հերթին՝ ենթակառուցվածքների ստեղծման կարիք: Արդյունաբերության զարգացմանն ու նոր աշխատատեղերի բացմանը կարող էր նպաստել երկաթուղին: Հետևաբար, ընկերության փոխնախագահ Արա Բերքյանն² առաջարկում էր կառուցել Կապանը Ստեփանակերտին կապող երկաթգիծ՝ շուրջ 100 կմ երկարությամբ, որպեսզի Սոււզայիթից, Բաքվից և Ադրբեջանի մյուս քաղաքներից տեղահանված հազարավոր հայերն ապաստանեին ոչ թե, օրինակ, Հյուսիսային Կովկասում կամ Ղազախստանում, այլ՝ Խորհրդային Հայաստանի արևելքում կամ Լեռնային Ղարաբաղում՝ տեղերում ձևավորված արդյունաբերության մեջ աշխատելու համար: Սակայն այդ հսկա նախագծի կիրարկման համար փոքրիկ Հայաստանը չունեիր ֆինանսական միջոցներ: Ուստի կարծելով, որ եթե արտերկրում իրենք պահանջում էին Լեռնային Ղարաբաղի միավորումը Հայաստանին, ապա պետք է դրան նպաստեին նաև գործով, Ա. Բերքյանն առաջարկում էր, որ Կանադայում, ԱՄՆ-ում և Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում բնակվող հայությունը հանգանակություն կատարեր՝ նշված նախագիծն իրագործելու համար: Ըստ նրա՝ այդ եղանակով կարելի էր հավաքել շուրջ 100 մլն գերմանական մարկ³:

Ինչպես տեսնում ենք, Ա. Բերքյանն ակնկալում էր, որ ժողովրդական շարժումը կհասնի իր նպատակակետին, և Արցախը կվերամիավորվի Մայր հայրենիքին: Բնութագրական է, որ ADK-ի՝ 1988 թ. հունիսի համարում

¹ 1982 թ. ի վեր՝ ADK-ն խմբագրում էր դր. Արա Բերքյանը: Տե՛ս **Heyer F.**, Dr.- Ing. Ara Jean Berkian // ADK, 1994, März, № 83, S. 48: 1989 թ. մարտից այդ պաշտոնը զբաղեցրեց դր. Խրիստոփ Հեգերը, որը նաև ԳՀՀ-ի քարտուղարն էր: Տե՛ս **Berkian A. J.**, Liebe Leser // ADK, 1988, Dezember, 1989, Januar, № 62, S. 1:

² Ա. Բերքյանը (Արա Յան Բիլեզիկյան) ծնվել է 1934 թ. ապրիլի 20-ին Բեյրութում: Նախ ճարտարապետություն և ինժեներություն է ուսանել տեղի ամերիկյան համալսարանում, ապա՝ 1957 թ. Գերմանիայում հաստատվելուց հետո, Մյունխենի և Ախընի տեխնիկական համալսարաններում: 1969 թ. ընդունել է գերմանական քաղաքացիություն: 1976 թ. Դարմշտադտի տեխնիկական համալսարանում պաշտպանել է «Միջնադարյան Հայաստանի ամրաշինությունը» խորագրով թեզը՝ ստանալով ճարտարապետության և ինժեներության դոկտորի գիտական աստիճան: Մահացել է 1994 թ. փետրվարի 5-ին Վիսբադենում: Տե՛ս **Heyer F.**, op. cit., S. 47-48:

³ Տե՛ս **Berkian A. J.**, Vorschlag. Spendensammlung für eine Eisenbahnlinie Kapan-Stepanakert // ADK, 1988, Juni, № 60, S. 18-19:

հարցի առնչությամբ տպագրված իր հոդվածներից մեկում նա մեջբերում էր ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Սուրեն Հարությունյանի խոսքը՝ ուղղված Երևանի ցուցարարներին. «Գորբաչովը լավ է տրամադրված հայերի նկատմամբ. տվե՛ք նրան ժամանակ լուծում գտնելու համար»¹, ապա հավելում էր՝ «Համայն հայությունը՝ հույս ունի, որ այդ լուծումը արդար կլինի»²:

Այդ հույսերին հակառակ՝ մոսկովյան կենտրոնը, որն ազգերի ինքնորոշման իրավունքի իրացումը լուրջ վտանգ էր համարում կոմունիստական կայսրության համապարփակ տիրապետության համար³, 1988 թ. հուլիսի 18-ին մերժեց հայության մեծամասնության պահանջը և վճռեց, որ Լեռնային Ղարաբաղը պետք է մնա Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում⁴: Այնուհետև որոշվեց Արցախ ուղարկել ԽՍՀՄ Կենտկոմի բաժնի վարիչ Արկադի Վուկուն՝ որպես Կենտկոմի Գերագույն խորհրդի նախագահության ներկայացուցիչ, հնրավորինս արագ իրագործելու համար մարզի տնտեսական և մշակութային զարգացման ծրագրերը՝ հոգուտ տեղի հայ բնակչության⁵:

Արցախահայության օրինական պահանջի մերժումը խոր հիասթափություն առաջացրեց բոլոր նրանց շրջանում, ովքեր խնդրի արդար լուծման հույս ունեին: 1988 թ. սեպտեմբերին Ա. Բերքյանն իր հոդվածներից մեկում այդ առիթով գրում էր, որ Կրեմլը վերջին որոշումն ընդունելիս կարծես թե առաջնորդվել է «Շները հաչում են, քարավանը շարժվում է առաջ» նշանաբանով⁶: «Բայց մենք պետք է մեզ հարցնենք՝ արդյո՞ք տեղին էին բոլոր ցույցերը, արդյո՞ք գործը չեն արագացրել, – հավելում էր նա: – Գուցե դեռ մեկ տարի պետք է սպասեի՞ն: Մյուս կողմից՝ արդեն 65 տարի անարդարություն է տիրում: Մեր քույրերն ու եղբայրները դեռ 20 տարի էլ՝ պետք է ընդունեն Ադրբեջանի ստրկությունը, այնքան՝ այնքան ժամանակ, մինչև որ կիրակա՛նացվի նոր ռեֆորմների քաղաքականությունը: Արդյո՞ք դա ողջամիտ է»⁷:

Այսուամենայնիվ, Ա. Բերքյանն իրադրաձությունների այդ հորիզոնում լույսի թույլ շողեր էր նշմարում: Նա դրական էր գնահատում այն, որ Կրեմլը հանձնաժողով էր ուղարկում Ստեփանակերտ՝ տեղում իրավիճակին ծանոթանալու համար, որ մշակութային հարցերում հայերին արդեն որոշ զիջումներ էին արվել⁸:

¹ Berkian A. J., Liebe Leser // ADK, Juni, № 60, S. 2.

² Նույն տեղում:

³ Սփորթեկյան Ռ. Լ., Արցախյան շարժման սկզբնավորումն ու ծավալումը (1988 թ. փետրվար-նոյեմբեր) // «ԼՀԳ», 2005, թիվ 2, էջ 46:

⁴ Տե՛ս Berkian A. J., Karabach-Arzach: Ereignisse im Juli/August 88 // ADK, 1988, September, № 61, S. 6-7:

⁵ Տե՛ս Heger Ch., Karabach. Sowjet-Armenien in der Aera der Perestrojka – Chronik der Ereignisse vom September bis zum Jahresende // ADK, 1988, Dezember, 1989, Januar, № 62, S. 32:

⁶ Տե՛ս Berkian A. J., Liebe Leser // ADK, 1988, September, № 61, S. 1:

⁷ Նույն տեղում, էջ 2:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

Ինչևէ, 1988 թ. հուլիսի 18-ից ի վեր հաստատված հարաբերական անդորրը խախտվեց աշնանը, երբ սրվեցին ազգամիջյան հակասությունները: Բաքվի իշխանությունների սադրանքով՝ զինված ավազակախմբերը հարձակումներ սկսեցին Ադրբեջանի հայաշատ բնակավայրերի վրա՝ ջարդելով հայ բնակչությանը, կատարելով թալան և ավերածություններ: Կիրովաբադից (Գանձակ), Բաքվից, Նախիջևանից և մի շարք այլ վայրերից հազարավոր հայեր արտաքսվեցին: Նրանց մի մասն ապաստանեց Խորհրդային Հայաստանում¹: Այդ ծանր օրերին հայոց երկրին պատուհասեց մի նոր աղետ՝ դեկտեմբերի 7-ի ավերիչ երկրաշարժը, որի էպիկենտրոնը գտնվում էր Հայաստանի հյուսիսում՝ Երևանից 120 կմ հեռավորության վրա: Այն իվեց հազարավոր անմեղ կյանքեր, վայրկյանների ընթացքում հողին հավասարեցրեց Լենինական, Կիրովական, Ստեփանավան, Սպիտակ քաղաքների և դրանց շրջակայքում գտնվող շուրջ 160 բնակավայրերի շենք-շինությունների զգալի մասը²:

Երկրաշարժն ու դրա սարսափելի հետևանքները Հայաստանի կողմը գրավեցին համաշխարհային հանրության ուշադրությունը: Ամենուրեք, այդ թվում՝ Գերմանիայի Դեմոկրատական Հանրապետությունում (այսուհետև՝ ԳԴՀ) նախաձեռնում էին աղետյալների զանազան օգնություններ: ԳՀՀ-ն, ունենալով սահմանափակ նյութական հնարավորություններ, ձեռնամուխ եղավ կազմակերպական աշխատանքների: Այսպես՝ ընկերության քարտուղար դր. Խ. Հեգերը փորձում էր տարբեր ձեռնարկատերերի համոզել նվիրաբերություն կատարել երկրաշարժից տուժածներին օգնելու համար: ԳՀՀ-ի հանձնարարությամբ նույն աշխատանքին լծվեց նաև նրա բարեկամ տիկին Բալիկշյանը (Բադ Հոմբուրգ/Ֆրանկֆուրտ): Հենց նա էր, որ ընկերությանն օգնեց, ի թիվս այլ բաների, Երևան ուղարկել օդանավակայանի համար նախատեսված սարքեր՝ բեռնաբարձ մեխանիզմներ: Այդ սարքերը, որոնք օդանավակայանում արագացնում են բեռնաթափումը, մասամբ նվիրաբերել էին գերմանական «Lufthansa» և «Mercedes-Benz» ընկերությունները: ԳՀՀ-ի նախաձեռնությամբ աղետի գոտի ուղարկելու համար ձևավորվել էր նաև 23 ուսանողներից բաղկացած խումբ, որը, սակայն, գերմանական «Կարմիր խաչ»-ի անբավարար հովանավորության պատճառով չկարողացավ մեկնել³:

Այդ ամենին զուգահեռ՝ շարունակվում էր դրամահավաքը: 1989 թ. հունիսի դրությամբ հանգանակություններից հավաքված գումարը կազմում էր 2350 մարկ: Ընկերությունն այն լրացրեց իր զանձարանից՝ դարձնելով 2500

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Heger Ch.**, Karabach. Sowjet-Armenien in der Aera der Perestrojka – Chronik der Ereignisse vom September bis zum Jahresende // ADK, 1988, Dezember, 1989, Januar, № 62, S. 32-35:

² Տե՛ս **Heger Ch.**, Erdbeben und Erdbebehilfe // ADK, 1989, März, № 63, S. 10:

³ Տե՛ս **Berkian A. J.**, Erdbeben in Armenien. Verdiente Helfer // ADK, 1988, Dezember, 1989, Januar, № 62, S. 4:

մարկ: Որոշվեց այդ գումարը փոխանցել «ԽՍՀՄ-ի հետ կապերի հեսսենյան ընկերությանը» (“Hessischen Gesellschaft für die Beziehungen mit der UdSSR”), որը մասնակցում էր ադետի գոտում դպրոցների վերակառուցման աշխատանքներին և ջանքեր էր գործադրում առանձնապես քիմիայի և ֆիզիկայի դասասենյակների կահավորման ու լեզվամարզարանների ստեղծման ուղղությամբ¹: Փոխանցումը կատարվեց սեպտեմբերի 1-ին՝ Վիսբադենի «Ցենտրալ հյուրանոց»-ում²:

Երկրաշարժից հետո Կրեմլը հույս ուներ, որ ճակատագրի այդ հարվածը «ուշքի կբերի» հայերին, և նրանք կհրաժարվեին իրենց պահանջից³: Այդ հույսերը, սակայն, չարդարացան: Խորհրդային Հայաստանում և Արցախում մթնոլորտը շարունակում էր մնալ շիկացած: Կենտրոնի ներկայացուցիչ Ա. Վոլսկին, չնայած ձեռնարկված որոշ քայլերին, չկարողացավ իրավիճակը վերցնել իր վերահսկողության տակ⁴: Այդ պայմաններում դեկտեմբերի 12-ին Մ. Գորբաչովը, որը երկրաշարժի առիթով ժամանել էր Հայաստան, Երևանում ժողովրդական շարժումը ղեկավարող «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին անվանեց «իշխանատենչ կոռուպցիոներներ», «տնտեսական հանցագործներ», «գողեր» և այլն ու հրահանգեց կալանավորել այդ «քաղաքական արկածախնդիրներին»⁵: Իսկ մարզի սոցիալ-տնտեսական խնդիրները լուծելու և այդպիսով բորբոքված հայությանն ապակողմնորոշելու նպատակով փոքր-ինչ անց Կրեմլն ընդունեց որոշում, որով Լեռնային Ղարաբաղում վերացվում էին տեղական իշխանության մարմինները՝ մարզխորհուրդն ու մարզկոմը, և ստեղծվում էր կենտրոնին ենթակա վարչական նոր մարմին՝ Հատուկ կառավարման կոմիտե՝ Ա. Վոլսկու ղեկավարությամբ: Այդ որոշումն ուժի մեջ մտավ 1989 թ. հունվարի 20-ից⁶:

Այդուհանդերձ, ո՛չ երկրաշարժի ավերումները, ո՛չ կենտրոնական իշխանության՝ շարժումը խեղդելուն ուղղված քայլերը չսանձեցին պահանջատեր հայությանը: Դեռ ավելին՝ ցույցերն ու հանրահավաքները բորբոքվեցին նոր թափով: Ստեղծվեց պայքարող բոլոր ուժերին համախմբող կազմակերպություն՝ Հայոց համազգային շարժումը (ՀՀՇ): Իր հերթին՝ Բաքվում ձևավորվեց Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատը, որը պահանջում էր վերացնել Հատուկ կառավարման կոմիտեն, դադարեցնել հակահայկական գործողու-

¹ Տե՛ս **Röseler P.-F.**, Liebe Leser // ADK, 1989, Juni, № 64, S. 2:

² Տե՛ս **Röseler P.-F.**, Liebe Leser // ADK, 1989, September, № 65, S. 1:

³ Տե՛ս **Heger Ch.**, Karabach. Sowjet-Armenien in der Aera der Perestrojka – Chronik der Ereignisse vom September bis zum Jahresende // ADK, 1988, Dezember, 1989, Januar, № 62, S. 35:

⁴ Տե՛ս **Heger Ch.**, Sowjet-Armenien in der Aera der Perestrojka. Fortsetzung // ADK, 1989, März, № 63, S. 21:

⁵ Տե՛ս **Heger Ch.**, Karabach. Sowjet-Armenien in der Aera der Perestrojka – Chronik der Ereignisse vom September bis zum Jahresende // ADK, 1988, Dezember, 1989, Januar, № 62, S. 35-36:

⁶ Տե՛ս **Heger Ch.**, Sowjet-Armenien in der Aera der Perestrojka. Fortsetzung // ADK, 1989, März, № 63, S. 21:

թյուններին մասնակցած «հայրենասերների» քննությունը¹:

Արդեն 1989 թ. օգոստոսի կեսերին ռուս պետական գործիչ Գալինա Ստարավոյտովան անդրադառնալով Լեոնային Ղարաբաղում ստեղծված իրավիճակին, նշում էր, որ իշխանություններն այնտեղ կորցրել էին վերահսկողությունը: Միաժամանակ TACC-ը հաղորդում էր ադրբեջանցիների ու հայերի զինված բախումների, ամեն օր նոր զոհերի, Ադրբեջանի կողմից դեպի Հայաստան և Արցախ տանող երկաթգծերի փակման մասին, նշում էր, որ «անկլավը հայտնվել է շրջափակման» մեջ²: Իսկ “Moskau News”-ը իր հոդվածներից մեկը վերնագրել էր «Պատերազմ Ղարաբաղում» և նշում էր, որ «մինչև այժմ որևէ լուծում չի գտնվել»³:

Հարավային Կովկասի զարգացումներից խիստ մտահոգ՝ ԳՀԸ-ն 1989 թ. հոկտեմբերի 3-ին ուղերձ հղեց Բոնում խորհրդային դեսպան Ա. Յ. Կվիցինսկուն՝ կոչ անելով անհապաղ դադարեցնել Հայաստանի շրջափակումը, ինչը նաև խոչընդոտում էր երկրաշարժից տուժածների օգնության աշխատանքները: Սակայն դեսպանը հարկ չհամարեց պատասխանել ընկերությանը: ԳԴՀ-ի պետական գործիչները, որոնց ևս ԳՀԸ-ն դիմեց, միաձայն շեշտում էին, որ իրենք մեծ մտահոգությամբ հետևում են կովկասյան իրադարձությունների ընթացքին, բայց իրենց կառավարությունը միջամտություն կատարելու շատ փոքր հնարավորություն ունի, քանի որ «դա խորհրդային պետության ներքին խնդիրն է, որին կարող են լուծում տալ միայն մուսկովյան կենտրոնը և Կովկասի հարևան երկու հանրապետությունները»⁴: «Դա, բնականաբար, շատ հարմար տեսակետ է, որն անհաճո կերպով հիշեցնում է Առաջին համաշխարհային պատերազմում Ռայխի կառավարության դիրքը: ... Բայց միայն այդպիսի համարձակ նախաձեռնությունները (նկատի ունի միջամտությունները – Հ. Մ.) կարող են Խորհրդային Միությանը ցույց տալ, որ համաշխարհային հանրությունն անտարբեր չէ Անդրկովկասում տեղի ունեցողի նկատմամբ: Մարդու իրավունքների պաշտպանությունը և ինքնորոշման իրավունքի ապահովումը ներքին գործեր չեն»⁵,– գրում էր Պ.-Ֆ. Ռյոսելերը:

1989 թ. դեկտեմբերի 1-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեոնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ նիստում ընդունվեց «Հայաստանի միացյալ Հանրապետության» վերաբերյալ որոշում: Նախատեսվում էր ստեղծել «միասնական հանձնաժողով», որը պետք է որոշակի քայլեր ձեռնարկեր «հայ ժողովրդի՝ բռնությամբ միմյանցից տարանջատված երկու

¹ St' u Heger Ch., Sowjet-Armenien in der Aera der Perestrojka. Fortsetzung // ADK, 1989, September, № 65, S. 8-9:

² St' u նույն տեղում, էջ 9:

³ Röseler P.-F., Liebe Leser // ADK, 1989, Dezember, № 66, S. 1.

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 2:

հատվածների միավորման համար»: Նաև նախատեսվում էր Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությանը տալ Հայաստանի քաղաքացիություն¹: Սակայն մեկ ամիս անց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը չեղյալ հայտարարեց նշված որոշումը՝ համարելով այն հակասահմանադրական²:

Օգտվելով կենտրոնի՝ իր համար խիստ նպաստավոր քաղաքականությունից՝ Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատը 1990 թ. հունվարին Բաքվում սանձազերծեց հայերի զանգվածային ջարդեր: Հունվարի 13-ին բազմահազարանոց հանրահավաքից հետո «հայության ոչնչացման» կոչ արվեց: Շուրջ հինգ հազար մարդուց բաղկացած զինված ամբոխը, նախօրոք մշակված ծրագրով և նախապես կազմված հասցեներով, հարձակվեց հայերի բնակավայրերի վրա՝ նրանց սպանելու և ունեցվածքը թալանելու նպատակով: Հայերը ենթարկվեցին անմարդկային խոշտանգումների: Այդ օրը վայրագությունների գոհ դարձավ գրեթե 400 մարդ: Այնուհետև հայերի արյամբ արբեցած Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատը բացահայտորեն անցավ խորհրդային կարգերի տապալմանը: Միայն այդ ժամանակ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը Բաքվում արտակարգ դրություն հաստատեց և մեծ ուշացումով զորք մոցրեց քաղաք³:

Այդ անմարդկային ոճրագործությունից հետո գերմանախոս միջավայրում գործող հայկական կազմակերպությունները դիմումներ հղեցին Մ. Գորբաչովին՝ պահանջելով վերջապես արդարացի լուծում տալ Արցախյան խնդրին: 1990 թ. հունվարի 17-ին ԳՀՀ-ի անունից նամակ գրեց նաև պրոֆեսոր Պ.-Ֆ. Ռյոսելերը: Ընդհանուր գծերով անդրադառնալով շուրջ երկու տարում Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված իրավիճակին՝ նա առաջ էր քաշում հետևյալ հարցադրումները. ինչու՞ ԽՍՀՄ կառավարությունը չի կարողանում որևէ միջոց ձեռնարկել հայերին պաշտպանելու համար, և ինչու՞ խորհրդային զորքերը ուշ տեղակայվեցին Ադրբեջանում՝ հայերին փրկելու համար: Այնուհետև նա կոչ էր անում ամեն ջանք գործադրել նախևառաջ Արցախի խնդրին արդարացի լուծում տալու համար, որպեսզի հայերը կարողանային խաղաղ և անվտանգ ապրել իրենց բնօրրանում: «Լեռնային Ղարաբաղի հայերին տրամադրե՛ք ինքնորոշման իրավունք»⁴, – գրում էր նա:

ԳՀՀ-ի այդ նամակը, ըստ երևույթին, անպատասխան է մնացել, քանզի ADK-ի էջերում այդ առիթով ոչինչ չի նշվում: Եվ դա բնական է, եթե հաշվի առնենք ադրբեջանցիների՝ հայության նկատմամբ շարունակվող «պատժիչ» գործողությունները, որոնք տեղի էին ունենում կենտրոնի իմացությամբ ու հանցավոր համաձայնությամբ (բավական է հիշատակել 1991 թ. գարնանը

¹ Die Jüngste Entwicklung in Aryach/Karabach // Նույն տեղում, էջ 15-16:

² Տե՛ս Հայոց պատմություն, էջ 731:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 731-732:

⁴ **Röseler P.-F.**, Brief der Deutsch-Armenischen Gesellschaft an Gorbatschow vom 17. Januar 1990 // ADK, 1990, März, № 67, S. 27-28.

տեղի ունեցած «Օղակ» օպերացիան)¹:

Այդ օրհասական պայմաններում ԳՀԸ-ն դարձյալ փորձում էր ԳԴՀ-ի տարբեր քաղաքական գործիչների ուշադրությունը բևեռել Հարավային Կովկասի իրադարձությունների վրա և նրանց հիշեցնել, որ անհրաժեշտ է քայլեր ձեռնարկել չարիքը կանխելու համար: Հատկանշական է, որ Պ.-Ֆ. Ռյոսելերը այդ առիթով ԳՀԸ-ի անունից 1991 թ. հունիսի 6-ին գրություններ ուղարկեց ԳԴՀ-ի նախագահին, կանցլերին և Արտաքին գործերի նախարարին²:

Արտաքին գործերի նախարար Գենշերի հանձնարարությամբ՝ Խորհրդային Միության հետ կապերի բաժանմունքի ղեկավարը հունիսի 12-ի պատասխան նամակում նշում էր, որ ինչպես արտասահմանյան այլ երկրները, ԳԴՀ-ն ևս այդ իրադարձությունների վրա ուղղակի ազդեցություն գործելու միջոց չունի, և իրենք կարծում են, որ Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև հակամարտության կարգավորման միակ ելքը խաղաղ բանակցություններն են: Ուստի իրենք կշարունակեն խրախուսել հակամարտության մեջ ներգրավված բոլոր կողմերին՝ վարվելու այդպես: Հունիսի 17-ին գրեթե նույնաբովանդակ պատասխաններ ստացվեցին նաև դաշնության նախագահի ու կանցլերի աշխատակազմերից³:

Այսպիսով, խնդիրը մնում էր չլուծված, ազգամիջյան ընդհարումները շարունակվում էին, իսկ Արևմուտքը, ինչպես միշտ, աչք էր փակում հայ ժողովրդի դեմ կիրառվող հանցագործությունների առնչությամբ:

1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին Հայաստանում անցկացված հանրաքվեին մասնակցած ընտրողների 94 %-ը քվեարկեց ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու օգտին: Իսկ օգոստոսի 30-ին Ադրբեջանի՝ ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալուն, Լեռնային Ղարաբաղը պատասխանեց սեպտեմբերի 2-ին ընդունելով անկախության վերաբերյալ որոշում: 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին Ղարաբաղում անցկացված հանրաքվեն հաստատեց այս որոշումը՝ հավաքելով ձայների 98,2 %-ը: Ղարաբաղը ռազմական ուժով հետ գրավելու Ադրբեջանի փորձը ձախողվեց: «Լեռնային Ղարաբաղում և Լեռնային Ղարաբաղի համար» պատերազմը (1991 թ. դեկտեմբեր-1994 թ. մայիսի կեսեր), որը հայկական կողմից խլեց առնվազն 20.000, իսկ ադրբեջանական կողմից՝ 18.000 մարդու կյանք, ավարտվեց 1994 թ. մայիսի 12-ին Ռուսաստանի միջնորդած հրադադարով: Այդուհետ սկսվեց հակամարտության կարգավորման բանակցային փուլը⁴:

Պատերազմի տևողության ընթացքում ԳՀԸ-ն շարունակում էր հրապարակախոսական գործունեությունը՝ հասարակությանը ներկայացնելով Լեռնային Ղարաբաղում ծավալվող իրադարձությունների մանրամասները:

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հայոց պատմություն, էջ 732-738:

² Տե՛ս **Heger Ch.**, “... mit Aufmerksamkeit und Sorge” // ADK, 1991, September, № 73, S. 23:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23-24:

⁴ Տե՛ս **Hofmann T.**, Armenien. Analysen und Hintergründe, Bern, 2002, S. 3:

Ինչևէ, հաջորդ խնդիրը, որն ինչպես նախորդ ժամանակաշրջանում շարունակում էր զբաղեցնել ԳՀԸ-ին, Թուրքիայում բնակվող շուրջ 100.000 հայ քրիստոնյաների դրությունն էր: Թուրքական կառավարությունը հետևողականորեն շարունակում էր նրանց հետապնդումն ու հալածանքները, որի վկայություններից է Ա. Բերքյանի՝ այդ թեմայով ADK-ում տպագրած բազմաթիվ հոդվածներից մեկը՝ «Խտրականություն և խոշտանգումներ Թուրքիայում» խորագրի ներքո: Դրանում նա անդրադառնում է “Meinzer Allgemeine Zeitung”-ի 1989 թ. սեպտեմբերի 22-ի հաղորդմանը, որը ներկայացնում էր հայ հոգևորականի հետ պատահածը. ոստիկանները մի քանի ժամ տանջել էին նրան՝ ապտակել, մահակներով հարվածել, էլեկտրաշոկի ենթարկել՝ մեղադրելով Թուրքիայի տարածքում քրիստոնեական պետություն ստեղծելու համար քարոզչություն իրականացնելու: Թեև այդ հոգևորականին նրանք հետո ազատ էին արձակել, բայց շարունակում էին հետապնդել. նրա նամակները գրաքննվում էին, հեռախոսային խոսակցությունները՝ գաղտնալսվում, իսկ նրա կողմից մատուցվող պատարագի ընթացքին հետևում էին թուրքական գաղտնի ծառայությունները¹:

Նման դեպքերը բազմաթիվ էին, և այդ ծանր իրավիճակում ԳՀԸ-ին հույս էր ներշնչել Թուրքիայի՝ Եվրոպական միության (ԵՄ) անդամ դառնալու հեռանկարը: Ընկերությունը կարծում էր, որ այդ ուղղությամբ տարվող բանակցություններում Եվրոպական պետությունները Թուրքիային կստիպեին ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը, հայերին, ինչպես նաև քրիստոնյա և էթնիկ մյուս փոքրամասնություններին երաշխավորել քաղաքական լիարժեք իրավունքներ և նրանց շնորհել իրավական, սոցիալական և մշակութային հավասարություն²: Այդ հույսերով էր, որ 1989 թ. գարնանը ԳՀԸ-ն պատրաստեց մի զեկուցագիր՝ «Տեղեկագիր Թուրքիայում հայերի դրության վերաբերյալ» (“Bericht zur Lage der Armenier in der Türkei”), որն ուղարկեց ԳԴՀ-ի քաղաքական գործիչներին և մամուլին³:

Ինչպես գրում է Պ.-Ֆ. Ռյոսելերը, գերմանացի պաշտոնյաների արձագանքը այդ զեկուցագրին ցույց էր տալիս, որ նրանցից ոմանք այք էին փակում իրականության վրա և հետևում թուրքական քարոզչությանը: Այդ գործիչներն ընդունում էին, որ Թուրքիայի կառավարությունը վերջին մի քանի տարիների ընթացքում լուրջ ջանքեր է գործադրել մարդու իրավունքների դեմ անօրինական գործողությունները դադարեցնելու ուղղությամբ: Իսկ այլք, ըստ նրա, իրատեսորեն էին գնահատում իրավիճակը, քանզի նշում էին, որ տեղյակ են Թուրքիայում հայերի ծանր դրությանը: Ըստ նրանց՝ Թուրքիայի անդամակցությունը ԵՄ-ին հնարավոր կլիներ միայն այն դեպքում, եթե այն ընդուներ ժողովրդավարության հիմնարար արժեքներն ու

¹ Տե՛ս **Berkian A. J.**, Diskriminierung und Folter in der Türkei // ADK, 1989, Dezember, № 66, S. 21:

² Տե՛ս **Röseler P.-F.**, Liebe Leser // ADK, 1990, März, № 67, S. 1:

³ Տե՛ս **Röseler P.-F.**, Liebe Leser // ADK, 1989, Juni, № 64, S. 2:

հարգեր մարդու իրավունքները: Թուրքիան, անշուշտ, ըստ Պ.-Ֆ. Ռյոսելերի, կատանձներ համապատասխան պարտավորություններ և կրնդուներ ներկայացված պայմանները: Բայց նա հույս էր հայտնում, որ եվրոպացի քաղաքական գործիչները հաշվի կառնեին պատմական փորձը և կվերահսկեին դրանց կատարումը, քանի որ Թուրքիան երբեք հավատարիմ չէր մնացել հայերի հանդեպ ստանձնած պարտավորություններին¹:

Ի հակադրություն ԳՀՀ-ի սպասումների՝ 1989 թ. դեկտեմբերին ԵՄ-ի անդամ դառնալու՝ Թուրքիայի դիմումը մերժվեց: «Իր դիմումի մերժումից հետո, – այդ առիթով գրում էր Պ.-Ֆ. Ռյոսելերը, – Թուրքիան այլևս կարիք չունի հաշվի առնելու եվրոպական երկրների կարծիքը: Այն կարող է փոքրամասնությունների նկատմամբ անարգել շարունակել ձուլման դաժան քաղաքականությունը»²: Ռյոսելերը հենց այս հանգամանքով է պայմանավորում նաև քննարկվող ժամանակաշրջանում Կոլկասի նկատմամբ Թուրքիայի հետաքրքրության աճը: «Պատահականություն է, որ Թուրքիան հենց հիմա է նորից շրջվում դեպի Արևելք, պանթուրքիզմը դարձյալ գլուխ է բարձրացնում և ձեռքը մեկնում դեպի հայերի երկիր և հեղում հայի արյունը»³, – գրում էր Ռյոսելերը:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանությունից անցել էր 75 տարի, բայց ոչինչ չէր փոխվել, հայ ժողովրդին դաձյալ սպառնում էր ֆիզիկական ոչնչացման վտանգը: Ուստի ԳՀՀ-ն իր պարտքն էր համարում հասարակության ուշադրությունը բևեռել հայ ժողովրդի համար մահացու վտանգին և քաղաքական գործիչներին հիշեցնել, որ պարտավոր են մշակել հաստատուն և հայերի գոյությունը երաշխավորող լուծումներ⁴: Հատկանշական է, որ դեռ 1989 թ. սեպտեմբերի 24-ին Բրաունշվայգում տեղի ունեցած ընդհանուր ժողովում⁵ ԳՀՀ-ն որոշել էր 1990 թ. Հայոց ցեղասպանության 75-րդ տարելիցի առիթով Բոնում սկսել դասախոսությունների շարք⁶: Այն կազմակերպվելու էր քաղաքական դաշտի ներկայացուցիչների շրջանում, ելույթ էին ունենալու որակյալ մասնագետները, քննարկվելու էին ընթացիկ քաղաքական, տնտեսական ու պատմական թեմաներ, որոնք վերաբերում էին Հայաստանին ու

¹ Sté u Röseler P.-F., Liebe Leser // ADK, 1989, Dezember, № 66, S. 2-3:

² Röseler P.-F., Liebe Leser // ADK, 1990, März, № 67, S. 1.

³ Նույն տեղում:

⁴ Sté u նույն տեղում:

⁵ Այդ ժողովում նաև որոշվեց ԳՀՀ-ի կանոնադրության մեջ հստակ նշել դրա հիմնադրման տարին և ամսաթիվը: Ըստ այդմ՝ § 1-ի առաջին նախադասությունը ձևակերպվեց հետևյալ կերպ՝ «1972 թ. մարտի 5-ին վերահիմնադրված միությունը իրավահաջորդն է 1914 թ. հունիսի 16-ին Բեռլինում հիմնադրված և 1919 թ. «Գերմանա-հայկական ընկերություն» անունով գրանցված կազմակերպության, որը 1956 թ. ջնջվեց միությունների գրանցամատյաններից»: Sté u Heger Ch., Niederschrift der Mitgliederversammlung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft e. V., Mainz am 24.09.1989 in Braunschweig // ADK, 1989, № 66, S. 14:

⁶ Sté u նույն տեղում:

տարածաշրջանին: Այդ կերպ ընկերությունը ցանկանում էր ուղղակիորեն դիմել այն անձանց ու ընկերություններին, որոնց չէր կարող հասնել ADK-ի միջոցով¹:

Դասախոսությունների մեկնարկը տրվեց 1990 թ. սեպտեմբերի 8-ին՝ կազմակերպական հարցերում Բոնի հայկական Արուվյան համայնքի գործուն մասնակցությամբ², որը կոչվեց «Գերմանա-հայկական ընկերության բոնյան դասախոսությունների շարք»³: Դաշնային կառավարության՝ Բեռլին տեղափոխությունից հետո դասախոսությունները շարունակվեցին այնտեղ՝ կոչվելով «Գերմանա-հայկական ընկերության բեռլինյան դասախոսությունների շարք»⁴:

Անդրադառնալով ԳՀԸ-ի վարչությանը՝ նշենք, որ այն 1988-1991 թթ. ներկայանում էր հետևյալ կազմով՝ պրոֆեսոր Պ.-Ֆ. Ռյոսելեր (նախագահ), դոկտոր Ա. Բերքյան (փոխնախագահ), Եդիշե Միքայել Դավիթյան (գանձապահ), դոկտոր Խ. Հեգեր (քարտուղար): 1991 թ. մարտի 3-ին Քյոլնում կայացած ընդհանուր ժողովում ընտրվեց նոր վարչություն՝ դոկտոր Քրիստիան Հաննիկ⁵ (նախագահ), դոկտոր Բաֆֆի Քանդյան⁶ (փոխնախագահ), դոկտոր Խ. Հեգեր (քարտուղար), Ե. Մ. Դավիթյան (գանձապահ)⁷: 1992 թ. վերջինիս փոխարինեց Գրիգոր Փեռլիվանը⁸:

¹ St' u **Kantian R.**, Phoenix aus der Asche. Von der Neugründung 1972 bis heute // 100 Jahre Deutsch-Armenische Gesellschaft (1914-2014): erinnern. gedenken. gestalten (Kantian, R (Hg.)), Frankfurt am Mein, 2014, S. 196:

² St' u **Heger Ch.**, DAG und armenische Gemeinde Abowian: Vortragsfolge zum Gedenken // ADK, 1990, № 69, S. 47-48:

³ St' u **Kantian R.**, նշվ. աշխ., էջ 197:

⁴ St' u նույն տեղում:

⁵ Քրիստիան Հաննիկը ծնվել է 1944 սեպտեմբերի 3-ին Նեֆիսթեաուում (Բելգիա), 1964-1967 թթ. սովորել սլավոնական ու սեմական բանասիրություն և հնդեվրոպական լեզվաբանություն Բոնի համալսարանում, ապա՝ 1967-1969 թթ. բյուզանդագիտություն, սլավոնական բանասիրություն և փիլիսոփայություն Վիեննայի համալսարանում, որտեղ 1969 թ. ստացել է փիլիսոփայության դոկտորի գիտական աստիճան: 1979 թ. նա դարձել է նույն համալսարանի պրոֆեսոր, 1981 թ. դասավանդել սլավոնական բանասիրություն Տրիերի համալսարանում, իսկ 1993-2009 թթ.՝ Վյուրցբուրգի համալսարանում: 1991 թ. ընտրվել է ԳՀԸ-ի նախագահ և այդ պաշտոնում մնացել մինչև 1997 թ.: Դր. Քրիստիան Հաննիկը Ավստրիայի (1990), Հյուսիսային Ռեյն-Վեստֆալյան (2001), Սաքսոնիայի (2002), Սլովենիայի (2007) գիտությունների ակադեմիաների թղթակից անդամ է և Միլանի ակադեմիայի լիիրավ անդամ (2009): St' u <https://www.sazu.si/en/members/christian-hannick>:

⁶ Բաֆֆի Քանդյանը ծնվել է 1945 թ. Ստամբուլում, սովորել է քիմիա Գյոթինգենի համալսարանում: 1999 թ. ընտրվել է ԳՀԸ-ի նախագահ: Հրատարակել է Հայաստանի վերաբերյալ մի շարք գրքեր, այդ թվում՝ «Փյունիկ մոխրի միջից. Հայաստանը ցեղասպանությունից 80 տարի անց» («Phönix aus der Asche - Armenien 80 Jahre nach dem Genozid», 1996), «Հայաստան. անցյալը և ներկան դժվար միջավայրում» («Armenien – Geschichte und Gegenwart in schwierigem Umfeld», 1999), «Այնտեղ հեռավոր Եվրոպա» («Dort das ferne Europa», 2006): St' u <https://www.ogl.at/archiv/biografien/bio/K/raffi-kantian/>:

⁷ St' u **Heger Ch.**, Deutsch-Armenische Gesellschaft e. V. gegr. Von Johannes Lepsius 1914. Niederschrift der Mitgliederversammlung vom 3.3.1991 // ADK, 1991, März, № 71/72, S. 4:

⁸ St' u Impressum // ADK, 1992, Dezember, № 78, unpagiert:

Ամփոփելով նշենք, որ Արցախը Մայր հայրենիքին վերամիավորելու համար շարժման սկզբնավորումից ի վեր ԳՀԸ-ն գորավիզ դարձավ պայքարի դուրս եկած հայությանը և իր հնարավորություններն ի սպաս դրեց նպաստելու խնդրի արդար հանգուցալուծմանը: Այն անմասն չմնաց նաև 1988 թ. ավերիչ երկրաշարժի հետևանքները վերացնելու համար ծավալվող աշխատանքներից: Միաժամանակ ընկերությունը շարունակում էր նախորդ տարիների պայքարը Թուրքիայում բնակվող հայերի դեմ իրականացվող հալածանքն ու հետապնդումները կանխելու և նրանց համար անվտանգ ապագա ստեղծելու ուղղությամբ:

Հրանուշ Սահակյան – Արցախյան հիմնախնդիրը, երկրաշարժը, հայերի հետապնդումները Թուրքիայում և Գերմանա-հայկական ընկերությունը (1988-1991 թթ.)

Արցախյան շարժման սկզբնավորումից ի վեր Գերմանա-հայկական ընկերությունը գորավիզ դարձավ հայ ժողովրդի արդար պայքարին՝ փորձելով ոչ միայն Գերմանիայի կառավարության միջամտությամբ նպաստել խնդրի հայանպաստ հանգուցալուծմանը, այլև այդ առիթով դիմումներ հղեց անմիջապես խորհրդային ղեկավարությանը: Սակայն Գերմանիայի կառավարությունը, ինչպես Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, ձեռնպահ մնաց որևէ միջամտությունից՝ այն համարելով խորհրդային պետության ներքին խնդիր, որին կարող էին լուծում տալ մոսկովյան կենտրոնն ու հակամարտության մեջ ներգրավված անդրկովկասյան երկու հանրապետությունները՝ Հայաստանն ու Ադրբեջանը: Լուծման ելքը համարելով խաղաղ բանակցությունները՝ կառավարությունը միայն նշեց, որ ինքը կշարունակի խրախուսել հակամարտող կողմերին՝ վարվելու այդպես: Ինչ վերաբերում է խորհրդային պետության ղեկավարությանը, ապա այն այդպես էլ անարձագանք թողեց ընկերության դիմումները: Ինչևէ, քննարկվող ժամանակաշրջանում Գերմանա-հայկական ընկերությանը զբաղեցնող հաջորդ խնդիրը Թուրքիայում բնակվող շուրջ 100 հազար հայերի դրությունն էր: Վերջիններս այնտեղ ենթարկվում էին հետապնդման ու հալածանքների: Ընկերությունը փորձում էր իր երկրի ղեկավարությանը նրանց իրավունքների և շահերի պաշտպանության ուղղությամբ համապատասխան քայլերի մղել: Գերմանա-հայկական ընկերությունն իր ներդրումն ունեցավ նաև 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժի հետևանքները վերացնելու աշխատանքներում:

Грануш Саакян – Арцахский вопрос, землетрясение, преследование армян в Турции и Немецко-армянское общество (1988-1991 гг.)

Ключевые слова – Немецко-армянское общество, Петер-Франк Рёселер, Ара Беркян, движение, «реконструкция», самоопределение, землетрясение, геноцид, годовщина, пытка, лекция, Кристиан Ханник, Раффи Кандян

С самого начала Арцахского движения Немецко-армянское общество стало оплотом справедливой борьбы армянского народа, не только пытаясь способствовать проармянскому решению проблемы посредством вмешательства правительства Германии, но и направляя непосредственно советскому руководству обращения в связи с

этим вопросом. Однако, как и в Первую мировую войну, немецкое правительство воздержалось от какого-либо вмешательства, считая этот вопрос внутренней проблемой советского государства, которую могли решить московский центр и две закавказские республики Армения и Азербайджан, вовлеченные в конфликт. Считая мирные переговоры способом решения проблемы, правительство лишь заявило, что оно будет продолжать поощрять конфликтующие стороны решить вопрос мирным путем. Что касается руководства Советского союза, то оно так и не ответило на запросы общества. Так или иначе, следующим вопросом для Немецко-армянского общества в рассматриваемый период было положение около 100 тысяч армян, проживающих в Турции. Армяне подвергались там преследованиям. Общество пыталось призвать правительство своей страны предпринять надлежащие шаги для защиты прав и интересов армян. Немецко-армянское общество внесло свой вклад также в работу по оказанию помощи пострадавшим от разрушительного землетрясения 7 декабря 1988 года в Спитаке.

Hranush Sahakyan – *The Artsakh Problem, the Earthquake, Persecution of Armenians in Turkey and the German-Armenian Society (1988-1991)*

Key Words – German-Armenian Society, Peter-Frank Röseler, Ara Berkyan, movement, “reconstruction”, self-determination, earthquake, genocide, anniversary, torture, lecture, Christian Hannik, Raffi Kantian

Since the beginning of the Artsakh movement, the German-Armenian Society has supported the fair struggle of the Armenian people and tried not only to contribute to the pro-Armenian solution to the problem through the intervention of the German government, but also sent appeals on this matter directly to the Soviet leadership. However, as in the First World War, the German Government refrained from intervening because it was an internal problem of the Soviet state that could be solved by Moscow and the two Transcaucasian republics – Armenia and Azerbaijan, which were involved in the conflict. Seeing peace talks as a way out, the government only stated that it would continue to encourage the conflicting parties to do so. As for the leadership of the Soviet state, it did not respond to the inquiries of the German-Armenian Society. During the period under discussion, another issue for the German-Armenian Society was the situation of about 100.000 Armenians living in Turkey. The latter were being persecuted there. The Society tried to urge the government of Turkey to take appropriate steps to protect the rights and interests of Armenians. The German-Armenian Society also delivered relief to the victims of the devastating earthquake of December 7, 1988 in Spitak.

Ներկայացվել է 20.12.2021

Գրախոսվել է 04.03.2022

Ընդունվել է տպագրության 29.03.2022

Հրանուշ Սահակյան – ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ (hranush.sahakyan@mail.ru)